

Litak, Stanisław

"Kresy 1832-1864 : szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej", Leszek Zasztowt, Warszawa 1997 : [recenzja]

Rozprawy z Dziejów Oświaty 39, 159-161

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dwa ostatnie rozdziały opracowania odbiegają nieco od formuły zarysu biograficznego. W pierwszym omówiony jest dorobek twórcy Idziego Radziszewskiego (*Twórczość pisarska*), w drugim jego sylwetka duchowa (*Duchowość*).

Książd Radziszewski uprawiał naukę i naukową publicystykę w duchu filozofii neotomistycznej. Dominującym motywem jego prac było zagadnienie relacji między wiedzą a wiarą. Głównym adresatem tych publikacji były szerokie kręgi inteligencji, której pragnął pomóc rozwiązać problemy światopoglądowe zgodnie z zasadami katolickimi. W tym właśnie czasie miał miejsce rozwój ruchów intelektualnych i społecznych podważających chrześcijańskie prawdy wiary. Działalność księdza Radziszewskiego miała więc w dużej mierze charakter apologetyczny. Grażyna Karolewicz rzeczowo przedstawiła naukową i popularyzacyjną twórczość Radziszewskiego na tle dokonań ówczesnego tomizmu w Polsce. Jasno określiła jej cele i zadania, odzew, z jakim się spotykała, a także jej oceny, dokonane przez ówczesnych czytelników.

Inaczej przedstawia się jednak próba określenia jego sylwetki duchowej. Autorka zdawała sobie sprawę z trudności, jakie napotka w tym przedsięwzięciu, wspominając, że z braku źródeł trudno jest śledzić rozwój życia duchowego księdza Radziszewskiego. A jednak podjęła to ryzyko. W rezultacie otrzymaliśmy dość ogólny, wyidealizowany obraz, sporządzony na podstawie nielicznych, przeważnie lakonicznych wspomnień.

Leszek Zasztowt, *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, ss. 456 + 2 mapy + ilustracje.

Problem szkolnictwa polskiego pod zaborem rosyjskim, czyli na tzw. ziemiach zabranych, mimo powstałych już na ten temat interesujących studiów, jak np. dwutomowe dzieło Daniela Beauvoisa¹, w dalszym ciągu jest aktualny. Nabrał on znaczenia zwłaszcza w ostatnich latach wobec szerszego otwarcia dostępu do bogatych archiwów rosyjskich oraz krajów powstałych w wyniku rozpadu ZSRR. Praca L. Zasztowta oparta na wielu nieznanych dotychczas źródłach wypełnia więc poważną lukę w badaniach nad szkolnictwem i kulturą polską na tych dawnych wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej szlacheckiej. Jakkolwiek zgodnie z tytułem i intencją autora jest ona kontynuacją pracy D. Beauvoisa i odnosi się do okresu międzypowstaniowego, to jednak autor, w celu wyjaśnienia różnych spraw, stosunkowo dużo uwagi poświęcił także czasom wcześniejszym: wyróżniającemu się swoją specyfiką okresowi lat 90-tych XVIII oraz pierwszym trzem dziesiątkom lat XIX w. Z jednej strony

Trzeba jednak stwierdzić, że takich upiększających, hagiograficznych akcentów w książce G. Karolewicz jest stosunkowo niewiele. Książd Idzi Radziszewski przedstawiony jest z całym należnym mu szacunkiem, ale nie na kolanach.

Cała publikacja stanowi z pewnością cenną pozycję popularyzującą mało znaną postać założyciela Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, a także instytucje, w których działał w kolejnych fazach swojego życia.

Jan Piskurewicz

¹ Zob. np. *Geneza Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, [w:] *Katolicki Uniwersytet Lubelski. Wybrane zagadnienia z dziejów Uczelni*, pod red. G. Karolewicz i in., Lublin 1992; teże, *Nauczyciele akademicy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w okresie międzywojennym*, Lublin 1996, t. 1 i 2.

² G. Karolewicz, *Książd Idzi Radziszewski, założyciel Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1871-1922)*, [w:] „Chrześcijaństwo” pod red. ks. bpa B. Bejze, t. 9, Warszawa 1882, s. 9-86.

³ Na przykład: E. Staszynski, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (Od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968; R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Lublin 1982; J. Miąso, *Tajne nauczanie w Królestwie Polskim w XIX i XX wieku* [w:] J. Miąso, *Wybrane prace z historii wychowania XIX-XX w.*, Warszawa 1998.

jest to więc wszechstronna analiza rozwoju szkół polskich na Litwie, Białorusi i Ukrainie, a z drugiej – konkretnych posunięć władz carskich zmierzających do ich ograniczenia i likwidacji.

Nie licząc wstępu i zakończenia praca składa się z siedmiu rozdziałów, które z kolei podzielone są na wiele podrozdziałów. W pierwszym rozdziale, wprowadzającym, autor bliżej sprecyzował samo pojęcie kresów oraz tradycje historyczne i kulturalne tego regionu sięgające dawnego państwa polsko-litewskiego. W rozdziale drugim zostało przedstawione "dziedzictwo Rzeczypospolitej", czyli szkolnictwo w latach 1795-1832, jak również polityka caratu w stosunku do polskich ziem zabranych w wyniku rozbiorów. Szeroko został omówiony utworzony w 1803 r. na gruncie Szkoły Głównej KEN Cesarski Uniwersytet Wileński oraz założone w 1805 r. gimnazjum wołyńskie (Krzemieńskie) przekształcone w 1818 r. w liceum. Rozdział kończy się analizą

reformy szkolnej z 1828 r. oraz omówieniem likwidacji Wileńskiego okręgu Naukowego po upadku powstania listopadowego. Autor podkreśla znaczenie szkolnictwa polskiego zarówno parafialnego, jak i zakonnego, a zwłaszcza jezuickiego, nie zlikwidowanego jak wiadomo w Rosji po kasacie tego zakonu przez papieża Klemensa XIV w 1773 r. Rozdział trzeci jest próbą przedstawienia rosyjskiej elity politycznej ze szczególnym uwzględnieniem jej przedstawicieli działających w guberniach zachodnich, czyli w administracji ziem oderwanych od Polski. Autor omówił skład powstałego w 1802 r. Komitetu Ministrów, powołanego w 1831 r. Komitetu Zachodnich Guberni (od 1862 Komitet Zachodni) oraz ich znaczenie dla rozwoju szkolnictwa w wymienionych guberniach. Podkreśla dążności rusyfikacyjne władz i związane z tym trudności wynikające między innymi z żywotności tradycji polskich, a także pewną liberalizację polityki wobec Polaków na tych ziemiach po wojnie krymskiej. Rozdział czwarty poświęcony został szczególnie zlikwidowanego Uniwersytetu Wileńskiego (Akademia Duchowna, Akademia Medyko-Chirurgiczna), wkładowi Polaków w organizację życia naukowego po kasacie tego uniwersytetu oraz w powstanie i funkcjonowanie utworzonego w 1835 r. Uniwersytetu Kijowskiego, będącego w początkowej fazie swego istnienia największym skupiskiem studentów i profesorów polskich w Cesarstwie. Najobszerniejszy zaś rozdział piąty dotyczy problematyki oświatowej w kontekście reform społecznych. Leszek Zasztowt stwierdza likwidację polskich szkół publicznych oraz większości szkół zakonnych w latach 1831-1840 i całkowitą likwidację tych ostatnich w początkach lat czterdziestych XIX w. Podkreśla archaiczną strukturę społecznej w Rosji. Zwraca uwagę na istnienie dwóch sprzecznych tendencji dotyczących modernizacji wielonarodowego społeczeństwa Cesarstwa Rosyjskiego: liberalnej i konserwatywnej, z których pierwsza dopuszczała młodzież nieszlachecką do szkół średnich i wyższych, a druga dążyła do jej wyeliminowania z tychże szkół. Omawia sytuację szkolnictwa w poszczególnych guberniach oraz fundację szkolne Augusta Ilińskiego w Romanowie Wielkim (1803-1836) w guberni witebskiej. Nie pomija problemu represji po powstaniu listopadowym i likwidacji szkół prowadzonych przez żeńskie zgromadzenia zakonne. Autor zajął się także rusyfikacją szkolnictwa, zwłaszcza po powstaniu styczniowym. Wreszcie w rozdziale szóstym przedstawił życie codzienne szkół, ich programy oraz tajne organizacje uczniowskie tępane z niezwykłą zaciętością przez władze carskie. Rozdział siódmy odnosi się do losów szkolnictwa parafialnego w 9-ciu guberniach

zachodnich Cesarstwa. Leszek Zasztowt podkreśla, że podobnie jak w wypadku szkolnictwa średniego, także gdy idzie o szkoły parafialne, władze carskie miały dużo kłopotów z ich zastąpieniem przez szkolnictwo rosyjskie. Problemem nr 1 był brak pieniędzy. Propagowanie w związku z tym szkoły wzajemnego nauczania Bella i Lancastera przynosiło tylko częściowe rezultaty. Trudności były z eliminacją języka polskiego ze szkół, a tym bardziej myślenia polskiego. Autor podnosi rolę ziemianstwa w podtrzymywaniu polskości na tych terenach. Przede wszystkim z inicjatywy ziemian, przy poparciu duchowieństwa łacińskiego tworzono prywatne, tajne i półtajne szkoły z językiem polskim. Władze carskie usiływały więc pogłębić przepaść między ziemianstwem a ludnością poddaną. Temu celowi miała służyć także ustawa uwłaszczeniowa z 1861 r. Od 1862 r. przystąpiono do tworzenia szkół ludowych. Mimo trudności, wszystkie te przedsięwzięcia doprowadziły jednak w okresie do 1865 r. do całkowitej eliminacji nauczycieli polskich ze szkolnictwa oraz polskich urzędników z urzędów w guberniach zachodnich. Szkoły zostały rusyfikowane. Nastąpiła degradacja kulturalna tych ziem, stanowiących zachodnie kresy Cesarstwa Rosyjskiego.

Bardzo ważne są cztery aneksy dołączone do książki. Są to: wykazy (wraz z podstawowymi danymi) szkół średnich w byłym Wielkim Księstwie Litewskim po trzecim rozbiore (I), szkół średnich w tym samym czasie na Ukrainie (II), tychże szkół w Wileńskim Okręgu Naukowym w latach 1803-1832 (III), a zwłaszcza najobszerniejszy wykaz szkół parafialnych w latach 1828-1864 na badanym terenie (IV). Szkoda tylko, że w zestawieniach tych nie zaznaczono rodzajów miejscowości, w których szkoły te występowały (miasto, wieś), mających istotne znaczenie dla rozwoju szkolnictwa. Praca zaopatrzona jest także w dwie mapki oraz szereg ilustracji przybliżających problematykę książki. Do mapek można jednak wysunąć pewne zastrzeżenia. Ich legendy są za słabo rozwinięte, co odbija się na ich czytelności. Bardzo potrzebne obydwie mapki nie w pełni więc spełniają swoje funkcje w pracy.

Już przedstawiona wyżej problematyka książki świadczy, że jej Autor, wykorzystując nowe źródła, doszedł do ważnych wyników, ustalił wiele nowych faktów. Uzupełniając i kontynuując badania rozpoczęte przez D. Beauvois, przedstawił problem szkolnictwa na zachodnich kresach Imperium Rosyjskiego w sposób całościowy. Na szczególną uwagę zasługują niektóre ogólniejsze wnioski Autora. Tak np. L. Zasztowt stwierdził, że rok 1863 zamknął pierwszy etap rusyfikacji ziem pol-

skich wcielonych w wyniku rozbiorów do Rosji. Był to jednak okres bardzo niejednorodny. O ile koniec XVIII w. i pierwsze dziesiątki XIX w. charakteryzowały się wzrostem kultury polskiej i łacińskiej na tych ziemiach, o tyle lata późniejsze, a zwłaszcza okres po powstaniu listopadowym charakteryzowały się konsekwentnym jej ograniczaniem. Powoli następowała degradacja cywilizacyjna guberni zachodnich. Na uwagę zasługuje rola polskiego ziemiaństwa i kleru łacińskiego, zwłaszcza zakonów, w podtrzymywaniu polskości na tych ziemiach. Zakony zostały jednak skasowane, a ziemiaństwo stopniowo poszło na ugodę z caratem. Centralizacja rusyfikowanego szkolnictwa była rezultatem centralizacji całej administracji rosyjskiej. Rozwijał się Petersburg i Moskwa kosztem kresów zachodnich. Miało to swoje odbicie i na poziomie poszczególnych guberni: rozwijały się miasta gubernialne, a karłowaciały pozostałe. Walka z polskością przyniosła tragiczne skutki dla całej ludności Kraju Zachodniego. W drugiej połowie XIX w. schodzi ona już jednak na dalszy plan wobec pojawienia się w Rosji nowych zagrożeń w postaci idei demokratycznych i socjalistycznych godzących w same podstawy ustroju cesarstwa. Otwierało to oczywiście nowy front walki, w której stawką było już w ogóle istnienie państwa w dotychczasowej postaci.

Praca L. Zasztowta jest obszerna, źródłowa i dobrze napisana. Zaopatrzona jest w liczne i pracochłonne tabele. Jej wnioski są udokumentowane. Autor wykorzystał obszerną literaturę polską i obcojęzyczną, zwłaszcza rosyjską, uwzględnił wiele różnorodnych źródeł drukowanych i archiwalnych. Przeprowadził wnikliwe kwerendy w archiwach rosyjskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich. Opublikowane ostatnio (już po ukazaniu się niniejszej pracy) inwentarze źródeł odnoszących się do spraw polskich na interesujących autora terenach, przechowywanych w wymienionych ar-

chiwach, tylko w bardzo niewielkim stopniu mogą wzbogacić zebrany materiał. Praca L. Zasztowta zdradza bardzo dobry warsztat historyczny, jest z całą pewnością najpełniejszym ujęciem polskiej problematyki szkolnej pod zaborem rosyjskim w XIX w. Można powiedzieć więcej: znacznie poszerza naszą wiedzę na temat żywotności kultury polskiej na tych ziemiach. Ma także znaczenie ogólniejsze, mianowicie jest ona również ważnym przyczynkiem do dziejów kultury rosyjskiej. Jest to praca odnosząca się do typowej problematyki pogranicza, w tym przypadku – pogranicza dwóch kultur, czy też cywilizacji: wschodniej – ruskiej i zachodniej – łacińskiej. Rozprawa ukazuje problematykę szkolnictwa i kultury polskiej na ziemiach zabranych w nowym świetle, została napisana jasno, jej konstrukcja jest logiczna i przejrzysta. Drobne wspomniane już niedociągnięcia i pomyłki występujące w cytowaniu niektórych prac w przypisach³ bynajmniej nie pomniejszają jej wartości. Pozostanie ona na długie lata podstawowym opracowaniem losów polskiego szkolnictwa pod zaborem rosyjskim.

Stanisław Litak

¹ D. Beauvois, *Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich. 1803-1832*, t. 1-2, Rzym-Lublin 1991.

² *Materiały do dziejów Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji*. T. I: *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła w Archiwum Wileńskiego Gubernatora Wojennego*, Lublin 1997, ss. 281. T. II: *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w mińskich archiwach gubernatorskich*. Lublin 1998, ss. 261. T. III: *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Grodzieńskiego Gubernatora Cywilnego*, Lublin 1998, ss. 182. Opr. Marian Radwan.

³ J. Bar nie jest współautorem, ani tym bardziej autorem pracy pt. *Krótką historia Zgromadzenia sióstr Mariae Vitae*, jak autor podaje w przypisach 165 i 192 na s. 209 i 230. Autorką tego artykułu była najprawdopodobniej M. Norwidówna.

Andrzej Banach: *Młodość chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18*, Księgarnia Akademicka, Kraków 1997, ss. 240.

Rozprawa Andrzeja Banacha pt. *Młodość chłopska na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1860/61–1917/18* (Księgarnia Akademicka, Kraków 1997) składa się z dwóch integralnie ze sobą związanych części: pierwsza, którą można nazwać monograficzną, obejmuje trzy rozdziały, wstęp i zakończenie (łącznie 169 stron); druga zaś jest aneks zawierający: *Wykaz alfabetyczny studentów pochodzenia chłopskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w*

latach 1860/61–1917/18 (także 169 stron). Część monograficzna ilustrowana jest 16 tabelami, ujmującymi dane statystyczne dotyczące młodzieży chłopskiej studiującej na Uniwersytecie Jagiellońskim w różnych przekrojach (wydziałami, zestawieniami pokazującymi pochodzenie terytorialne studentów, wiek, wyznanie, obywatelstwo, uzyskiwaną pomoc materialną, efektywność studiów). Książka opatrzona jest bibliografią przedstawiającą mate-